11

i#"k lDrEk

यदा भवन्तः बालकाः आसन् तदा भवतां पितैव भवताङ्कृते सर्वं आसीत्। ते आवश्यकानि वस्तूनि भवद्भ्यः यच्छन्तः आसन् । परिवारं सुरक्षां प्रददाति स्म । अर्थात् भवतां समस्तपक्षानामुपरि ध्यानं यच्छन्ति स्म । एवमेव भवतां मातापि गृहस्य सर्वविध कार्यं करोति स्म । वास्तविकरूपेण सा गृहं पोषयति स्म सा भोजनं पचति स्म स्वच्छतां करोति स्म सर्वविध व्यवस्थां करोति स्म सहायतां करोति स्म । भवतां मार्गदर्शनं करोति स्म तत् सर्वम् इदानीं अपि करोति । किं भवन्तः न चिन्तयन्ति यत् भवतां पितरौ भवतांकृते सर्वस्वं अस्ति ?

fVIi.kh

परन्तु यदा भवन्तः युवानः भवन्ति, कार्याणि भवन्तः स्वयं कुर्वन्ति तदा भवतां पितरौ भवतां कृते सर्वस्वं न भवति । तदा भवतां अध्यापकः प्रबन्धकः, प्रधानाचार्यः, तथा ग्रामपंचायतस्य कर्मचारिणः भवतां पितृभ्याम् अपेक्षापि इतोपि सक्षमाः सन्ति । परन्तु भवतां पित्रोः सदृशं अन्यकोपि भवतां विषये न चिन्तयति । किं एतत् नास्ति वा ?

अस्याः धरायाः विद्वांसः एतत् एतां परिकल्पनां कृतवन्तः यत् एतादृशी कापि दीर्घतमा शक्तिरस्ति या सर्वं कर्तुं शक्नोति एतत् कार्यं करणाय तस्य सहस्राङ्गानि सन्ति तथा उपाङ्गानि आदिः सन्ति । एवमेव पुरुषुक्तस्य सारं वर्तते ।

पुरुषसूक्ते पुरूषस्य विशेषतानां वर्णनं बहु सम्यक्तया व्याख्यापितम् अस्ति । किमपि कर्तुं सक्षमं शरीरंवेदपुरुषं कथ्यते । अनेकविध पुरुषाः कथ्यते यथा – वास्तु पुरुषः, राष्ट्रपुरुषः, यज्ञपुरुषः समाजपुरुषः ।

mÌ';kfu

एतत् पाठं पठनानन्तरं भवन्तः सक्षमाः भविष्यन्ति :

- पुरुषुक्तस्योच्चारणे ;
- पुरुषुक्तस्य मूलभावम् अवगमने ।

i|:"kl Dre

d{kk & 5

fVIi.kh

11.1 i|:"kl Dre

अथ पुरुषसूक्तम् ॥

ॐ तच्छं योरावृणीमहे । गातुं यज्ञाय । गातुं यज्ञपतये । दैवीं स्वस्तिरस्तु नः ।

स्वस्तिर्मानुषेभ्यः । ऊर्ध्वं जिगातु भेषजम् । शन्नो अस्तु द्विपदे । शं चतुष्पदे ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषः । सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वा । अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् । १ ।

HkkokFk% & तस्य विराटपुरुषस्य सहस्रशिराणि सहस्रनेत्राणि तथा सहस्रहस्तपादानि सन्ति । सः समस्तभूमी सर्वतः व्याप्तं कृत्वा अस्यब्रह्माडस्य दशाङ्गुलोपरि विद्यमानः अस्ति ।

पुरुष एवेदꣳ सर्वम् । यद्भूतं यच्च भव्यम् ।

उतामृतत्वस्येशानः । यदन्नेनातिरोहति । २ ।

HkkokFk% & एषः पुरुषः एव सर्वभूतम् अस्ति, भूतभविष्यवर्तमानेषु अपि एषः एवास्ति, सः अमृतत्वेन तथा अन्नेन जीवितानां समस्तजीवानां पालनं करोति ।

एतावानस्य महिमा । अतो ज्यायाꣳश्च पूरुषः ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि । त्रिपादस्यामृतं दिवि । ३ ।

HkkokFk% & एषः दिव्यः ब्रह्माण्डः तस्यपुरुषस्य महिमा वर्तते, सः स्वविभूतिविस्तारेण महान्तमो वर्तते । तस्यैकपादविभूतौ सम्पूर्णपंचभूतात्मको ब्रह्माण्डो वर्तते । तथा शेषा या त्रिपादविभूतौ अस्ति तस्याम् अमृतस्वरूपः दिव्यलोकः वर्तते ।

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः । पादोऽस्येहाऽऽभवात्पुनः ।

ततो विश्वङ्व्यक्रामत् । साशनानशने अभि । ४ ।

HkkokFk% & सः परमपुरुषः अस्मात् जगतः परे त्रिपादविभूतौ प्रकाशमानः अस्ति । तस्यैकस्मिन् पादे एषः सम्पूर्णः ब्रह्माण्डः आगच्छति । सः सम्पूर्णं विश्वं स्वात्मनि स्थापयितवान्, । तथा प्राणवान्, अप्राणवान्, जड एवं चौतन्य सम्पूर्णविश्वं तस्यप्रभावेननैव वर्तते ।

तस्माद्विराडजायत । विराजो अधि पूरुषः ।

स जातो अत्यरिच्यत । पश्चाद्भूमिमथो पुरः । ५ ।

HkkokFk%& तस्मात् आदिपुरुषतः महाविष्णुः विराटः (ब्रह्माण्डः) उत्पन्नः अभवत् । ते परमपुरुषः एव विराटः अधिपुरुषः अधिदेवता (हिर्ण्यगर्भः) अभवत् । सः अधि पुरुषः प्रकटितो भूत्वा अत्यन्तो दीप्तोऽभवत् । सः उत्पन्नोपरान्ते भमि तथा शरीरादीनाम् उत्पत्तिं कृतवान् ।।

यत्पुरुषेण हविषा । देवा यज्ञमतन्वत ।

वसन्तो अस्यासीदाज्यम् । ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः । ६ ।

fVIi.kh

HkkokFk% & देवाताः तस्य पुरुषस्य शरीरे हविष्यस्य भावानां कृत्वा यज्ञादयः सम्पन्नं कृतवन्तः, अस्मिन् यज्ञे वसन्तर्तुः, घृतं ग्रीष्मर्तुः, इन्धनानि, शरदृतुः, तथा हविष्यः उत्पन्नाः संजाता ।

स॒प्तास्या॑सन्परि॒धय॑ः । त्रिः स॒प्त स॒मिध॑ः कृ॒ताः ।

दे॒वा यद्य॒ज्ञं त॑न्वा॒नाः । अब॑ध्न॒न्पुरु॑षं प॒शुम् । ७ ।

HkkokFk% & सृष्टे सर्वप्रथमम् उत्पन्नं तं पुरुषं कुशैः प्रोक्षणं कृत्वा देवताः साध्याः ऋषयः तं मानसयज्ञं सम्पूर्णं कृतवन्तः ।

तं य॒ज्ञं ब॒र्हिषि॒ प्रौक्ष॑न् । पुरु॑षं जा॒तम॑ग्र॒तः ।

तेन॑ दे॒वा अय॑जन्त । सा॒ध्या ऋष॑यश्च॒ ये । ८ ।

HkkokFk% & तस्मात् सर्वहुतयज्ञात् घृतादि प्रशस्त पदार्थानि उत्पन्नानि जातानि । तस्मादेव यज्ञपुरुषात् नभचराः ग्राम्यवासिनः तथा अरण्ये वासिनः पशवः उत्पन्नाः अभवन् ।

तस्मा॑द्य॒ज्ञात्स॑र्व॒हुत॑ः । संभृ॑तं पृषदा॒ज्यम् ।

प॒शूँस्ताँश्च॑क्रे वाय॒व्यान् । आ॒र॒ण्यान्ग्रा॒म्याश्च॒ ये । ९ ।

HkkokFk% & तस्मात् सर्वहुतयज्ञात् ऋग्वेदः तथा सामवेदः प्रकटितौ । तस्मात् एव गायत्र्यादि छन्दांसि प्रकटितानि तथ यजुर्वेदस्योत्पत्तिः अपि तस्माद् एव अभवत् ।।

तस्माँद्यज्ञात्सँर्वहुतः । ऋचः सामाँनि जज्ञिरे ।

छन्दाँःसि जज्ञिरे तस्माँत् । यजुस्तस्माँदजायत । १० ।

HkkokFk% & तस्मात् यज्ञपुरुषात् अश्वाः उत्पन्नाः अभवन् तथा तस्माद् एव अधः उपरि दन्तयुक्ताः जीवाः उत्पन्नाः अभवन् । तस्मात् एव गावः तथा अजादयः पशवः उत्पन्नाः अभवन् ।।

तस्मादश्वाँ अजायन्त । ये के चोँभयादँतः ।

गावोँ ह जज्ञिरे तस्माँत् । तस्माँज्जाता अँजावयँः । ११ ।

HkkokFk% & देवाताः यस्य यज्ञ पुरुषस्य विधानं कृतवन्तः तस्य कतिविधः कल्पनाभवत् अस्य मुखं किम् आसीत्, अस्य बाहुः किम् आसीत्, अस्य जङ्घा किम् आसीत् ? तथा पादौ किं आस्ताम् ?

यत्पुरुँषं व्यँदधुः । कतिधा व्यँकल्पयन् ।

मुखं किमँस्य कौ बाहू । कावूरू पादाँवुच्येते । १२ ।

HkkokFk% & अस्य मुखं ब्राह्मणाः आसीतन (अस्य मुखात् ब्राह्मणाः संजाताः), बाहुनि क्षत्रियाः आसन् (बाहुभ्यः क्षत्रियाः संजाताः), अस्य जङ्घे वैश्याः आसन् (जङ्घाभ्यां वैश्याः संजाताः), पादौ शूद्राः आसन् पादाभ्यां शूद्राः संजाताः ।

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् । बाहू राजन्यः कृतः ।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः । पद्भ्याꣳ शूद्रो अजायत । १३ ।

HkkokFk% & मनसः चन्द्रमसः उत्पत्तिरभवत्, चक्षुभ्यां सूर्यस्य उत्पत्तिः अभवत्, कर्णाभ्यां वायोः तथा प्राणस्योत्पत्तिः अभवत् तथा मुखात् अग्निदेवः उत्पन्नाः अभवन् ।

चन्द्रमा मनसो जातः । चक्षोः सूर्यो अजायत ।
मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च । प्राणाद्वायुरजायत । १४ ।

HkkokFk% & तस्मात् यज्ञपुरुषस्य नाभ्याः अन्तरिक्षलोकः उत्पन्नो अभवत्, शिरसा स्वर्गलोकः प्रकटितः, पादाभ्यां पृथ्वी तथा कर्णाभ्यां दिशाः प्रकटिताः। अयमेव प्रकारेण तस्मन् यज्ञपुरुषे सर्वे लोकाः कल्पिताः सन्ति ।

नाभ्या आसीदन्तरिक्षम् । शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।
पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात् । तथा लोकाꣳ अकल्पयन् । १५ ।

HkkokFk% & यज्ञकुर्वन् समये (संकल्पेन) पुरुषरुपीपशोः बन्धनं देवाः कृतवन्तः तदा सप्तसमुद्राः अस्य परिधयः आसन्, एवमेव सप्तछन्दांसि अस्य समिधाः आसन् ।।

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् । आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे ।

सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः । नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते । १६ ।

HkkokFk% & अहं तं पुरुषं जानामि यः अन्धकारात् परो वर्तते तथा सूर्यवत् प्रकाशमानो वर्तते । सर्वेषां बुद्धिषु रम्यमाणः सःपरमेश्वरः सृष्टेः आरम्भे समस्तरूपानां रचनां कृत्वा तेषां नामकरणं करोति तथा तै नामभिः व्यवहरन् सर्वत्रविराजमानं भवति ।।

धाता पुरस्ताद्यमुदाजहार । शक्रः प्रविद्वान्प्रदिशश्चतस्रः ।

तमेवं विद्वानमृत इह भवति । नान्यः पन्था अयनाय विद्यते । १७ ।

HkkokFk%& प्राचीने समये प्रजापतिः तस्य प्रशंसां कृतवन्तः, इन्द्रः अपि यं चतुर्दिग्विषये व्याप्तः जानाति स्म, सः तेषां विषये एवम् उक्तवान् यत् इत्थं प्रकारेण यः तं (सर्वस्वरूपपरमात्मानं) जानाति सः अमृतत्त्वं प्राप्नोति एतदतिरिच्य अन्य तस्य प्राप्तेः अन्यः कोपि मार्गो नास्ति ।

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचन्ते । यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः । १८ ।

HkkokFk% & देवाः यज्ञेन तस्य यज्ञपुरुषस्य यजनं कृतवन्तः, अस्मात् यज्ञात् सर्वप्रथमं धर्माः प्रकटिताः, तेषां धर्माणाम् आचरणैः देवाः महिमावन्तः भूत्वा स्वर्गलोकं सेवन्ते, यत्र प्राचीनाः साध्यदेवताः निवासं कृतवन्तः ।।

11.2 i#"kIä% mÙkjkuqokd%

अ॒द्भ्यः संभू॑तः पृथि॒व्यै रसा॑च्च । वि॒श्वक॑र्मणः॒ सम॑वर्त॒ताधि॑ ।

तस्य॒ त्वष्टा॑ वि॒दध॑द्रू॒पमे॑ति । तत्पुरु॑षस्य॒ विश्व॒माजा॑न॒मग्रे॑ । १ ।

HkkokFk% & पृथ्व्यादेः सृष्ट्यर्थं स्वप्रेम्णा सः पुरुषः जलादिभिः परिपूर्णो भूत्वा पूर्वं एव सर्वत्राच्छादितावान् तस्य पुरुषसस्य रूपं धारयन् सूर्यः उदितो भवति, यस्य मनुष्याय प्रधानदेवत्वं वर्तते ।।

वेदा॒हमे॒तं पुरु॑षं म॒हान्त॑म् । आ॒दि॒त्यव॑र्णं॒ तम॑सः॒ पर॑स्तात् ।

तमे॒वं वि॒द्वान॒मृत॑ इ॒ह भ॑वति । नान्यः पन्था॑ वि॒द्य॒तेय॑ऽनाय । २ ।

HkkokFk% & अहं अज्ञानाधकारात्परम् आदित्यप्रतिकात्मकं तं सर्वोत्कृष्टं पुरुषं जानामि, केवलं तं ज्ञात्वैव मृत्योः अतिक्रमणं भवितुं शक्यते नास्ति अन्यः कोपि मार्गः ।।

प्र॒जाप॑तिश्चरति॒ गर्भे॑ अ॒न्तः । अ॒जाय॑मानो बहु॒धा विजा॑यते ।

तस्य॒ धीरा॒ः परि॑जानन्ति॒ योनि॑म् । मरी॑चीनां प॒दमि॑च्छन्ति वे॒धस॑ः । ३ ।

HkkokFk% & सः प्रजापतिः सृष्टेः गर्भे स्थानं ग्रहणाति । सः अजन्मा भूत्वापि भिन्न माध्यमैः जन्म गृहणाति, बुद्धिजानाः तस्य प्रकृति तथा उत्पत्तिं जानन्ति । यज्ञकर्तारः तथा मरीचिआदिऋषयः तं परमं पदं प्राप्तुम् इच्छन्ति ।

यो देवेभ्य आतपति । यो देवानां पुरोहितः ।

पूर्वो यो देवेभ्यो जातः । नमो रुचाय ब्राह्मये । ४ ।

HkkokFk% & यः प्रजापतिः देवान् तेजोमयं करोति, तथा यः देवानां पुरोहितोऽस्ति, यः दैवैः पूर्वः प्रकटितोऽस्ति, तस्मै ब्रह्मणे दीप्तियुक्ताय नमः ।

रुचं ब्राह्मम् जनयन्तः । देवा अग्रे तदब्रुवन् ।

यस्त्वैवं ब्राह्मणो विद्यात् । तस्य देवा असन् वशे । ५ ।

HkkokFk% & तं शोभनं ब्रह्मं प्रथमं प्रकटयन् देवाः अब्रुवन् यत् यः ब्राह्मणः भवतं ज्ञास्यति सर्वे देवाः तस्यवशीभूताः भविष्यन्ति ।।

ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ । अहोरात्रे पार्श्वे ।

नक्षत्राणि रूपम् । अश्विनौ व्यात्तम् । इष्टम् मनिषाण ।

अमुं मनिषाण । सर्वम् मनिषाण । ६ ।

HkkokFk% & हे प्रभो श्रीदेवी तथा लक्ष्मी भवतः पत्नयः सन्ति, दिवसः तथा रात्री भवतां पार्श्वे स्तः, नक्षत्राणि भवतः रूपाणि सन्ति, पृथ्वी तथा स्वर्गः मुखं वर्तते । भवान् अस्मान् स्निह्यति, अतः अस्माकं अभ्युदयम् इच्छन्ति, अहं सर्वलोकात्मं भवेयम् एतादृशं प्रार्थयामि ।

i|:"kIDre

ॐ तच्छं योरावृणीमहे । गातुं यज्ञाय । गातुं यज्ञपतये । दैवीस्स्वस्तिरस्तु नः ।
स्वस्तिर्मानुषेभ्यः । ऊर्ध्वं जिगातु भेषजम् । शन्नो अस्तु द्विपदे । शं चतुष्पदे ।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

HkkokFk%& वयं सर्वेषां प्राणिनां कल्याणाय तस्याः परमसत्तायाः कामनां कुर्मः अस्माकं दुःखं तथा न्युनता अस्मत् दूरं भवेत्, येन वयम् अग्नेः पथे परमसत्तायाः गीतं गातुं शक्नुमः, सर्वाः ओषधयः उन्नतयः भवेयुः याभिः सर्वविध व्याधिनां उपाचारः भवेत् ईश्वरः अस्माकमुपरि शान्तेः वर्षां कुर्यात् । सर्वे द्विपाद्युक्ताः तथा चतुष्पाद्युक्ताः प्रसन्नाः भवेयुः सर्वेषां अन्तः करणे शान्तिः भवेत् ।।

ikBxrk% ç'uk% 11-1

I. अधोलिखितानां प्रस्नानाम् उत्तराणि लिखत –

1. परमपुरुषस्य कति शीर्षाः सन्ति ?
2. अन्तरिक्षलोकः कुतः उत्पन्नः अभवत् ?
3. विराट् कस्मात् अजायत
4. पुरुषस्य मुखात् कः उत्पन्नः अभवत् ?
5. चन्द्रमा कुतः उत्पन्नः अभवत् ?

HkoUr% fd f'kf{kroUr%

- पुरुषसूक्तस्योच्चारणम्
- पुरुषसूक्तस्यार्थज्ञानम्

ikBkUrk% ç'uk%

1. पुरुषसूक्तानुसारेण विराट् पूरूषस्य विशेषतानां वर्णनं कुरुत

mÙkjekyk

11.1

I. 1. सहस्रशीर्षा

2. पादो

3. पुरुषात्

4. ब्राह्मणः

5. मनसः